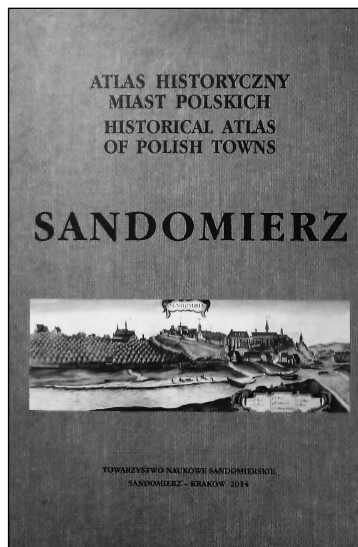

Atlas historyczny miast polskich, red. R. Czaja, t. 5: Małopolska, red. Z. Noga, z. 2: Sandomierz, red. Z. Noga, aut.: H. Bartoszewicz, Z. Beiersdorf, D. Burdzy, M. Florek, F. Kiryk, B. Krasnowolski, Z. Noga, L. Polanowski, B.E. Wódz, oprac. kartograficzne: T. Szpytma, tłum. na j. ang.: M. Krasnowolska, P. Krasnowolski, Towarzystwo Naukowe Sandomierskie, Sandomierz–Kraków 2014, ss. 48 + 46 k. luzem

Atlas historyczny miast polskich, którego pierwszy zeszyt ukazał się ponad dwadzieścia lat temu, jest elementem realizacji wielkiej inicjatywy wydawniczej podjętej w 1968 r. na obra-

dach Międzynarodowej Komisji Historii Miast (Commission Internationale pour l'Histoire des Villes) w Wiedniu. Dotyczyła ona wydawania przez poszczególne kraje Europy źródeł kartograficznych przedstawiających ośrodki miejskie leżące na ich terenie. Celem przedsięwzięcia było stworzenie kartograficznego zasobu służącego badaniom porównawczym nad przeszłością europejskich miast w wymiarze przestrzennym, nad dynamiką ich rozwoju i funkcjonowaniem w ciągu dziejów. Kolejne posiedzenie komisji w Oksfordzie w 1968 r. zaowocowało ustaleniem zasad, według których powinny być opracowywane materiały dotyczące poszczególnych ośrodków miejskich. Każdy z nich miał być pre-

zentowany w odrębnym zeszycie zawierającym materiały kartograficzne i opisowe. Zasady te zweryfikowano jeszcze na spotkaniu edytorów dzieła z poszczególnych państw, które odbyło się w 1995 r. w Münsterze.

Wśród ujęć kartograficznych ukazujących historyczną przestrzeń miasta najważniejsze miejsce miała zajmować jego najstarsza mapa pomiarowa (np. katastralna) z epoki przedindustrialnej. Powinna być ona sporządzona w skali 1:2500, co mogło pociągać za sobą konieczność przeskalowania map oryginalnych, jeśli były wykonane w większych skalach. Poza tym nie mogły być na nich wprowadzane żadne dalsze zmiany, dopuszczono tylko naniesienie poziomic i dodatkowych napisów. Przyjęto również, że w zeszycie powinna się ponadto znaleźć współczesna mapa miasta w skali 1:5000 lub 1:10 000, reprodukcja mapy topograficznej obejmującej miasto i jego okolice w skali od 1:25 000 do 1:100 000, jak również autorska mapa obrazująca jego rozwój przestrzenny. Przedstawieniom kartograficznym miały towarzyszyć komentarze dotyczące historii ośrodka miejskiego, ze szczególnym uwzględnieniem zjawisk związanych z kształtowaniem się jego przestrzeni. Brano też pod uwagę możliwość dołączenia odnoszących się do niego materiałów ikonograficznych lub sfragistycznych.

Projekt Międzynarodowej Komisji Historii Miast przyniósł efekty już w latach 70., gdy ukazały się pierwsze zeszyty atlasów miast w RFN, Wielkiej Brytanii i Finlandii, do których dołączyły stopniowo inne kraje¹. W Polsce w ramach tego przedsięwzięcia podjęto prace nad *Atlasem historycznym miast polskich*, którego tomy mają obejmować poszczególne regiony historyczne kraju. Najwcześniej prace podjął Instytut Hi-

¹ R. Czaja, *Atlas historyczny miast europejskich*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 3, 1992, s. 399–405; W. Sieradzan, *Perspektywy*

storii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (pod kierownictwem Antoniego Czacharowskiego), gdzie zaczęto opracowywać materiały dla ośrodków miejskich z terenów dawnych Prus Królewskich i Warmii. Znalazły się one w zeszytach pierwszego tomu, spośród których pierwszy zeszyt zawierał materiały na temat Elbląga². Ukazały się także pojedyncze zeszyty tomu drugiego, dotyczącego Kujaw³, i trzeciego, poświęconego Mazurom⁴. Kartografia historyczna miast śląskich zaprezentowana jest z kolei w tomie czwartym, wydawanym częściami pod redakcją Marty Młynarskiej-Kaletynowej przez ośrodek wrocławski⁵. Zawartość polskiego atlasu miast w pełni odpowiada zasadom opracowanym przez wspomnianą komisję. W jego zeszytach znajdują się zarówno materiały kartograficzne i teksty historyczne dotyczące poszczególnych ośrodków, jak też ich widoki utrwalone w zabytkach ikonograficznych. W wielu wypadkach zasób map i przedstawień obrazowych jest znacznie bogatszy od postulowanego w ogólnym projekcie.

W 2007 r. opublikowaniem materiałów dotyczących Krakowa rozpoczęto edycję tomu piątego, który ma obejmować miasta Małopolski⁶. Kolejny jego zeszyt, wydany w ostatnim czasie pod patronatem Sandomierskiego Towarzystwa Naukowego, został poświęcony Sandomierzowi. Znaczenie i ranga tego ośrodka w minionych wiekach sprawiają, że publikacja ta może okazać się przydatna nie tylko przy podejmowaniu zagadnień typowych dla historii miejskiej, ale i w wielu innych obszarach badań nad przeszłością ziem polskich. Sandomierski ośrodek osadniczy ukształtował się zapewne w okresie przed-

piastowskim, pojawiając się na arenie dziejowej w końcu XI w. już jako jedno z centrów władzy państwowej („sedes regni principalis” w kronice Galla Anonima). W okresie dzielnicowym był stolicą odrębnego księstwa, a po zjednoczeniu państwa aż do rozbiorów – ośrodkiem województwa. Po zniszczeniu dotychczasowych form osadniczych w trzynastowiecznych najazdach tatarskich, w 1286 r. założono na jego obszarze lokowane miasto (z czasem obwiedzione murami zaopatrzonymi w bramy i baszty), które w następnych stuleciach stało się jednym z najludniejszych w Małopolsce, licząc w XVI w. wraz z przedmieściami ok. 4,5 tys. mieszkańców. Usytuowany w jego sąsiedztwie gród, zamieniony w XIV w. w murowany zamek, był królewską rezydencją i siedzibą władz administracyjnych. Sandomierz stanowił też drugie po Krakowie centrum życia kościelnego w Małopolsce z racji wzniesionej w jego obrębie kolegiaty, a także świątyń parafialnych i klasztornych. Odgrywał też istotną rolę w życiu gospodarczym dzięki położeniu nad Wisłą i przy ważnych szlakach lądowych, a także ze względu na żyzność gleb i związaną z tym intensywną uprawę zbóż. Po upadku państwa zmniejszyło się jego znaczenie administracyjne, natomiast wzrosła rola kościelna, w związku z powołaniem w 1818 r. siedziby biskupstwa.

Omawiany zeszyt *Atlasu*, wydany w formie teczki (35×50 cm) zawierającej oprócz 48-stronicowej broszury także materiały na luźnych kartach, w pełni uwzględnia ogólne założenia edytorskie, które są realizowane w ramach tego wydawnictwa. Zostały one przypomniane w zamieszczonym na początku broszury *Wstępie* autorstwa Romana Czai. Tuż po nim, we *Wprowadzeniu* Zbigniew Noga scharakteryzował prace nad zeszytem i jego zawartość. Teksty te otwierają część opisową publikacji, której głównym tematem są dzieje Sandomierza w kolejnych okresach, ze szczególnym uwzględnieniem zagadnień przestrzennych. Najstarszą epokę przedstawił Marek Florek, charakteryzując najpierw środowisko naturalne terenu, na którym kształtował się ten ośrodek, dając przekrojowy obraz rozwoju osadnictwa na obszarze sandomierskiego zespołu osadniczego,

publikacji atlasu historycznego miast mazowieckich, „Rocznik Mazowiecki”, 13, 2001, s. 205–210.

² *Atlas historyczny miast polskich*, t. 1: *Prusy Królewskie i Warmia*, red. A. Czacharowski, z. 1: *Elbląg*, oprac. hist. R. Czaja, oprac. kart. Z. Kozieł, Toruń 1993.

³ Tamże, t. 2: *Kujawy*, red. A. Czacharowski, z. 1: *Bydgoszcz*, oprac. hist. E. Okoń, J. Tandecki, oprac. kart. Z. Kozieł, Toruń 1997.

⁴ Tamże, t. 3: *Mazury*, z. 1: *Giżycko*, oprac. hist. G. Białuński, oprac. kart. D. Chwiałkowski, Z. Kozieł, A. Noryskiewicz, Toruń 1998.

⁵ Pierwszy zeszyt tego tomu (poświęcony Wrocławowi) ukazał się w 2001 r.

⁶ *Atlas historyczny*, t. 5: *Małopolska*, red. R. Czaja, z. 1: *Kraków*, red. Z. Noga, oprac. kart. T. Szpytma, tłum. na j. ang. T. Bałuk-Ulewiczowa, Kraków 2007.

a następnie bardziej szczegółowo ukazując dzieje tego zespołu w okresie przed powstaniem miasta lokowanego w XIII w. (s. 5–7). Bogusław Krasnowolski, stosując analizę modularną, opisał kształtowanie się przestrzeni lokacyjnej w dwóch etapach: od 1286 r. do zmian w czasie rządów Kazimierza Wielkiego i od tego czasu do końca XVIII w. (s. 8–10). Zabudowę i zasięg miasta w tych samych fazach rozwoju zaprezentował Leszek Polanowski, który też osobno omówił obiekty Wzgórza Zamkowego (s. 10–12). Z kolei Dominika Burdzy opisała przemiany, które dokonywały się w XVI–XVIII w. w najbliższym sąsiedztwie Sandomierza, w jego podmiejskim otoczeniu (s. 13–14). Sytuacja miasta w dwóch ostatnich stuleciach została ukazana przez Zbigniewa Beiersdorfa (s. 14–18). Osobnego omówienia doczekały się dzieje leżących na terenie Sandomierza obiektów związanych z życiem religijnym i sprawowaniem kultu, którego dokonał Feliks Kiryk (s. 18–20).

W kolejnej części zeszytu znalazły się wykonane przez Henryka Bartoszewicza, Zbigniewa Beiersdorfa i Zdzisława Nogę opisy umieszczonych luzem w teczce ujęć kartograficznych (map i planów) Sandomierza liczących w sumie 20 jednostek, a także dawnych i współczesnych przedstawień ikonograficznych tego ośrodka (14 jednostek), których charakterystykę sporządziła Bożena Ewa Wódz. Całość tekstu jest dwujęzyczna – polska i angielska.

W zasobie kartograficznym opublikowanym w tym opracowaniu na pierwszym miejscu został umieszczony plan Sandomierza wykonany w 1820 r. przez Franciszka Reinsteina, piastującego wówczas urząd budowniczego powiatu sandomierskiego. Prezentuje on istniejące w tamtym czasie elementy zabudowy miasta wraz z postulowanymi zmianami, które miały na celu jego upiększenie. Ponieważ plan został sporządzony w skali 1:1400, konieczne było jego przeskalowanie do wymaganej dla tego wydawnictwa skali 1:2500. Pozostałe mapy i plany reprodukcowane w omawianym zeszycie powstały w okresie od 1760 r. do czasów najnowszych. Ich zbiór zamykają współczesny plan Sandomierza oraz dwie mapy topograficzne:

samego miasta w skali 1:10 000 i jego okolic w skali 1:50 000.

Ikonoografię sandomierskiego ośrodka reprezentują wykonane różną techniką dzieła ukazujące jego wizerunki, zazwyczaj w ujęciu panoramicznym. Otwiera je barwny widok miasta zamieszczony w szóstym tomie wydanego w 1618 r. w Kolonii dzieła Geорга Brauna i Franza Hogenberga znanego jako *Civitates orbis terrarum*. Po nim następują późniejsze przedstawienia sandomierskiego ośrodka, powstałe w XVII–XIX w. Wśród nich znajdują się dzieła dokumentujące jego dzieje w czasie potopu szwedzkiego (1656) i wojny z Austrią (1809). Również tę grupę przedstawień dopełniają ujęcia współczesne w postaci ortofotomapy centrum Sandomierza oraz fotografii jego zabudowy z lotu ptaka i od strony Wisły.

Ostatnią część publikacji tworzą opracowania kartograficzne odnoszące się do wymienionych wcześniej tekstów prezentujących różne aspekty rozwoju przestrzennego Sandomierza, przygotowane przez tych samych autorów. Marek Florek przedstawił więc na podkładzie współczesnej mapy topograficznej (1:25 000) zasięg granic sandomierskiego ośrodka miejskiego od XIII w. do czasów obecnych. Na innej mapie, o dwukrotnie mniejszej skali, zestawił miejsca w jego obrębie i okolicach, gdzie stwierdzono ślady osadnictwa z VIII–XIII w. Ukazał też na mapie 1:10 000 formy osadnicze na obszarze samego Sandomierza do końca XIII w. wraz z zasięgiem miasta po lokacji w 1286 r. oraz obiektami warownymi i sakralnymi pozostającymi wówczas poza jego granicami. Modularne ujęcie zabudowy miejskiej będącej efektem wspomnianej lokacji oraz przestrzenny układ ustalonego w dokumencie lokacyjnym uposażenia tego ośrodka w dobra ziemskie (ogółem o powierzchni 220 łanów) zaprezentował metodą kartograficzną Bogusław Krasnowolski. Z kolei Leszek Polanowski na planie w skali 1:2500 umieścił wszystkie elementy murowanej zabudowy miasta, które powstały do końca XVIII w., w kolejnych fazach jego rozwoju wyznaczonych latami: 1286, 1500, 1656 i 1795. Uwzględnił także obiekty dziś już nieistniejące albo zachowane po przebudowach. Inny

plan jego autorstwa, wykonany w skali 1:300, przedstawia zabudowę sandomierskiego zamku z uwzględnieniem czasu powstania jej poszczególnych elementów zachowanych w całości lub tylko fragmentarycznie – w formie reliktyw. Na kolejnym planie, przedstawiającym Sandomierz w XVI i 1. poł. XVII w., Dominika Burdzy i Bogusław Krasnowolski pokazali rozmieszczenie różnych rodzajów własności (królewskiej, kościelnej, szlacheckiej, mieszczańskiej, miejskiej/komunalnej i żydowskiej) w obrębie jego obwarowań. Dominika Burdzy zaprezentowała ponadto na mapie 1:50 000 stan osadnictwa w okolicach Sandomierza w XV–XVIII w., wyodrębniając poszczególne typy własności wiosek oraz innych obiektów gospodarczych: folwarków, młynów czy spichlerzy. Zbigniew Beiersdorf ukazał natomiast na dwóch planach rozwój przestrzenny samego miasta w latach 1772–1938 i 1938–2012. Rozmieszczenie obiektów sakralnych i miejsc związanych z życiem religijnym na jego obszarze znalazło się na planie autorstwa Feliksa Kiryka.

W publikacji nie uniknięto pomyłek i usterek, czego przykładem mogą być dane na temat sandomierskich kościołów. Na s. 18 można przeczytać, że w prawobrzeżnej dzielnicy Sandomierza powstał kościół parafialny pw. św. Stanisława Biskupa, podczas gdy w rzeczywistości świątynia ta nosi wezwanie Matki Bożej Królowej Polski i św. Jana Kantego, co zresztą jest poprawnie podane w innych miejscach. Z kolei nieistniejący już średniowieczny kościół św. Mikołaja, którego lokalizacja budzi wśród badaczy kontrowersje, nie został uwzględniony w tekście poświęconym Sandomierzowi jako ośrodkowi religijnemu. Wzmiankowany jest natomiast w legendzie planu obrazującego to zagadnienie, gdzie znalazł się zapis: „16. przypuszczalna lokalizacja kościoła św. Mikołaja (cmentarz przykościelny)”. W treści tego planu nie ma jednak miejsca oznaczonego sygnaturą „16”. Można jedy-

nie domniemywać, iż powinien nim być obszar Wzgórza Zamkowego opatrzony sygnaturą „24”. Umieszczony tam obiekt figuruje w legendzie jako „Muzeum Diecezjalne (Dom Długosza)”, ale widniejące w jego obrębie symbole oznaczają świątynię z otaczającym ją cmentarzem. Lokalizacja wspomnianego kościoła w obrębie zamku jest zresztą często sugerowana przez historyków. Występuje też kilkakrotnie w omawianym zeszycie, zarówno w części treściowej, jak i kartograficznej. Na wspomnianym planie można wskazać szereg innych usterek, takich jak powtarzające się sygnatury (dwukrotnie 18 i 24), brak objaśnień w legendzie niektórych sygnatur widniejących na planie (40 i 41) i z drugiej strony – brak na planie obiektów umieszczonych w legendzie (sygnatury: 7, 8, 9, 28), które nie zmieściły się na nim z racji peryferyjnego usytuowania. Nieprawidłowo zostały też na nim ulokowane niektóre budowle, takie jak dawna cerkiew św. Michała Archanioła czy Katolicki Dom Kultury.

Ogólnie biorąc, wydanie poświęconego Sandomierzowi zeszytu *Atlasu historycznego miast polskich* jest bez wątpienia ważnym osiągnięciem edytorskim. Uporządkowana i wzbogacona została dzięki niemu wiedza na temat dziejów sandomierskiego ośrodka osadniczego, szczególnie w kontekście jego rozwoju przestrzennego. Zamieszczone w tym zeszycie materiały kartograficzne (zarówno archiwalne, jak i wytworzone przez autorów), tekstowe oraz ikonograficzne będą z pewnością przydatne w dalszych badaniach nad historią tego miasta, jak też w szerszym wymiarze – nad historią miast na ziemiach polskich w ujęciu porównawczym. Niewątpliwie spotkają się też z żywym zainteresowaniem miłośników Sandomierza zafascynowanych jego bogatą przeszłością.

Jan Ptak
Instytut Historii
Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II